

др Душко Кузовић

Faculty of Civil and Environmental Engineering

Dhofar University Salalah, Sultanate of Oman

МУЗЕЈ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ Група са репрезентативним примерима воденица и ваљарица

Айстѝракиѝ: Музеј народног градитељства западне Србије се састоји од четири репрезентативне окућнице. У овом раду је представљена група са примерима воденица и ваљарица јужно од Ваљева. Група се састоји од неколико потцелина. Прва потцелина се састоји три до четири воденице са потока. Друга целина је са воденицама из средњег и доњег дела токова река Скрапеж и Ћетиња. За сваки од предложених објеката је описана конструкција, начин изградње, локација на којој су евидентирани и фотографија. Циљ рада је да дефинише типични архитектонски модел воденица вернакуларне архитектуре простора јужно од Ваљева.

Кључне речи: Воденице, ваљарице, Народно градитељство Србије, западна Србије, Музеј народног неимарства, вернакуларна архитектура, традиционална архитектура.

УВОД

Народно градитељство западне Србије свакодневно нестаје. Упоређујући истраживања спроведена у периоду од 1995. до 2005. године са поновним обиласком терена 2013. године можемо констатовати да је више од 50% евидентираних примера нестало. Имајући у виду значај народног градитељства за културу и идентитет заједнице потребно је одмах и без одлагања предузети мере како би се сачували последњи преостали примерци.

Задатак овог рада је да се на основу теренским радом прикупљене грађе, предложи елементи и концепција Музеја народног градитељства западне Србије. Циљ рада је да анализира прикупљени и публиковани материјал о народном градитељству села са простора

које репрезентује Музеј из периода друге половине 19. века и да се установе главне карактеристике целине у оквиру Музеја.

Литература за област коју репрезентује овај рад сукцесивно је настајала од половине 19. до краја 20. века. Покривала је различите области сеоске заједнице тако да се може користити фрагментарно за формирање детаљније слике о народном градитељству. Специјалних радова о воденицама који систематизују грађу нема осим појединачних радова који анализирају поједине објекте. О простору Ужичке Црне Горе и Соколске нахије најпре треба поменути радове Љубе Павловића.¹ Постоји неколико радова који се дотичу питања традиционалне архитектуре насталих у другој половини 19. и почетком 20. века од Стојана Обрадовића,² Феликса Каница,³ Јована Цвијића,⁴ Драгише Пантелића.⁵

Истраживања настала у другој половини 20. века дају генерални увид у токове народног градитељства у Србији или су појединачне студије драгоцене за разумевање питања којим се бави овај рад. У овог групи треба поменути радове које су приредили Бранислав Којић,⁶ Александар Дероко,⁷ Јован Крунић,⁸ Ранко Финдрик,⁹ Божидар Крстановић¹⁰ и Благота Пешић.¹¹

---

¹ Павловић, Љ., (1925) *Ужичка Црна Гора*, Београд.; Павловић, Љ., (1930) *Соколска нахија*, Београд.

² Обрадовић, С., (1858) *Описаније округа ужичког*, Београд.

³ Каниц,Ф., (1985) *Србија – земља и сџановништво*, Београд.

⁴ Цвијић, Ј., (1931) *Балканско њолуостврво*, Београд.

⁵ Пантелић, Д., (1936) *Војно-џеографски описи Србије џред Кочину крајину од 1783. и 1784. џод*, Београд.

⁶ Којић, Б., (1949) *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд.;

Којић, Б., (1941) *Архитектура српског села - Шумадија и Поморавље*, Београд.;

⁷ Дероко, А., (1968) *Народно неимарство 1 и 2*, Београд.;; Дероко, А., (1964) *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд.

⁸ Крунић, Ј. (1983) Динарска дводелна кућа - њен значај и развој, *Ужички зборник* 12, 354;

⁹ Финдрик, Р., (1995) *Народно неимарство*, Сирогојно.;; Финдрик, Р., (1998) *Динарска брвнара*, Сирогојно.;

¹⁰ Крстановић, Б., (2000) Динарска дводелна кућа у области источне Србије - прилог за типологију народног градитељства Србије, *Гласник Еџнографског инстџиуија САНУ*, бр. 49, стр. 207-216;

¹¹ Пешић, Б. (1991) О пропорцијама динарске куће. *Гласник ДКС* 15, 109-112; Пешић, Б. (1988) Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник ДКС* 12, 112-113.

Народно градитељство на простору Босне и Херцеговине, која је демографски и културно везана за простор западне Србије, обрађивали су Милан Карановић,¹² Мухамед Кадић,¹³ Шпиро Солдо¹⁴ и Хамдија Крешевљаковић.¹⁵

Основни мајтеријал за овај рад је грађа која је прикупљена током теренских истраживања 1996-2000. године и која је публикована у домаћој и страниј научној периодици.¹⁶

¹² Карановић, М., (1927) О типовима кућа у Босни, *Гласник земаљској музеја БиХ*, Сарајево, број 39, стр. 207-217.

¹³ Кадић, М., (1967) *Стијаринска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*, Сарајево.

¹⁴ Солдо, Ш., (1932) *Типови кућа и зграда у уређајној Босни и Херцеговини*, Београд.

¹⁵ Крешевљаковић, Х., (1957) *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво НР БиХ, Сарајево.

¹⁶ Кузовић, Д. (2012) „Амбари на јужним падинама планине Повлен“, у: *Гласник Историјској архива у Ваљево*, Ваљево, бр. 46.: стр.108-117; Кузовић, Д. (2012) „Конструктивна решења корпуса руралних објеката на јужним падинама планине Повлен“, у: *Гласник Етнографској музеја у Београду*, Београд, vol. 76: стр.193-213; Кузовић, Д. (2013) „Кошеви за кукуруз на јужним падинама планине Повлен“, у: *Гласник Историјској архива у Ваљево*, Ваљево, бр. 47.: стр. 83-99; Кузовић, Д. „Магазе и качаре на простору јужних падина планине Повлен“, у: *Гласник Етнографској музеја у Београду*, Београд, vol. 77 (2013): стр.121-149; Кузовић, Д. (2013) „Приходи од културне баштине“, у: *Гласник Друштва конзерватора Србије*, Београд, бр. 37.: стр. 43-46; Кузовић, Д., (2014) „Конструисање архитектонског простора у традиционалној и савременој култури на Балкану - Микроклимат и простор“ (коаутор), *Традиционална етнотипска култура 9: Просјор*, Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш; Кузовић, Д., (1996/1997) Народна градитељство на простору општине Косјерић, *Ужички зборник*, број 25/26, стр. 365-380 +14 табли, Народни музеј Ужице; Кузовић, Д., (1996) Folk architecture in Kosjerić, International conference „Architecture and urbanism at the turn of the III millenium“, Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, Volume 1, pages 589-595; Кузовић, Д., (2012) „Constructive solutions of cabins on southern slopes of Povlen mountain“, International conference „Science and higher education in function of sustainable development – SED 2012“, Ужице; Кузовић, Д., (2015) „Архитектонско наслеђе и тржиште“, у: *Култура Полиса*, Институт за европске студије, Београд, vol. 26: стр.119-129; Кузовић, Д., (2014) „Карактеристичне етапе развоја сеоске окућнице у селима на јужним падинама планине Повлен“, у: *Изградња*, vol. 68, No. 11-12: стр.495-500; Кузовић, Д., (2015) „Приход од архитектонске баштине - основе, карактеристике, потенцијали“ у: *Култура*, Завод за проучавање културног развитка Србије, Београд, бр. 146.: стр. 238-249; Кузовић, Д., (2013) „Сеоска

2. ДОКУМЕНТАЦИЈА

2.1. Концепција Музеја

Музеј претставља Народно градитељство централног дела западне Србије. То је простор који је одређен са севера долином реке Саве, са истока планином Суворор, са југа рекама Скрапеж и Западна Морава а са запада реком Дрином.

Музеј се састоји од централног комплекса и четири самосталне целине: летњи станови, воденице, специфична решења објеката, привредни објекти и стари занати. [Табела 01]

Централни комплекс се састоји од четири окућнице и појединачних примера некарактеристичних архитектонских решења објеката. Окућнице репрезентују регионе: планине Повлен, села десне обале средњег тока реке Дрине, села из долине река Лужнице и Скрапеж и села простора Ваљевске Колубаре и Подгорине.

Поставка са некарактеристичним решењима објеката су на занимљив начин измењена решења или је конструктивно решење објекта пренето из других крајева Србије. Они нису постављени као окућница већ су постављени појединачно у простору у оквиру централног комплекса.

Издвојене целине од централног комплекса Музеја чине четири целине: целином чобанских станова, целином са воденицама у Таорским врелима (евентуално и са целином воденица у долини реке Полошнице), специфична решења објеката и привредни објекти.

кућа на јужним падинама планине Повлен“, свеска број 2, број 143, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Нови Сад; Кузовић, Д., Крсмановић, Ж., (2013) „Архитектура сеоске куће у Ваљевској Колубари и Подгорини“ у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, vol. 77: стр.85-121; Кузовић, Д., Стојнић, Н., „Естетика алата осаћанских неимара“ (2013), *Традиционална естетска култура 8: Алат*, Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш; Кузовић, Д., Стојнић, Н., (2015) „Архитектура воденица поточара у централном делу Западне Србије и Истоне Босне“, у: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, бр. 150,: стр.773-801; Кузовић, Д., Стојнић, Н., (2015) „Летњи станови сточара на планини Повлен“, у: *Зборник Матице српске за друштвене науке*, No. 150,: стр.129-156.

ЦЕНТРАЛНА ПОСТАВКА			
Окућница простора планине Повлен			
Окућница простора средњег тока реке Дрине			
Окућница долине реке Скрапеж и Лужница			
Окућница простора Подгорине			
ЦЕЛИНА 1	ЦЕЛИНА 2	ЦЕЛИНА 3	ЦЕЛИНА 4
Летњи станови	Воденице	Специфична решења објеката	Привредни објекти и стари занати

Табела 01. Концепциј Музеја

У овом раду ће бити анализиран материјал и презентован предлог групе са репрезентативним примерима воденица и ваљарица које репрезентује простор јужно од Ваљева. То је простор који је са севера ограничен долином у којој се налази град Ваљево, са југа долином у којој се налази варошица Ариље, са запада планином Маљен а са истока долином реке Дрине. [Слика 01]

Група са репрезентативним примерима воденица и ваљарица

Група са репрезентативним воденицама представља карактеристичне типове објеката или конструктивних решења која су евидентирана на простору који презентује Музеј. У првој фази, група представља воденице које су евидентирани на простору јужно од Ваљева, док у другој фази, ће се придружити примери објеката прикупљених у области која се налази северно.

Воденице су груписане дуж водотока који треба да обезбеди довољно воде за њихов рад. Објекти су делом груписани по три или четири или су презентовани самостално, међусобно удаљени неколико десетина метара.

У првој групи се налазе воденице поточаре са простора Повленских села, а групу чине три до четири објекта који представљају карактеристична конструктивна решења. [Слика 02]

Слика 01.

Подручје које репрезентује Музеј (испрекидана линија) и простор који репрезентује прва фаза пројекта са воденицама (црна линија)

Даље у линији се налазе појединачни објекти који представљају воденице из доњег тока реке Скрапеж, Лужничке реке, Ћетиње, Моравице и Дрине, постављене тако да прате раст и развој ове врсте привредног објекта.

Воденице пошочаре репрезентују групу која се састоји од три воденице евидентирани у долини Ћебићке реке (Маковиште, Полошница и Сеча река) и Таорских врела. У овој групи могу да се нађу, као екстерни примерци, и група воденица која се налази

на Таорским врелима и која захтева хитну и брзу интервенцију ради физичког опстанка.¹⁷ [Слика 03-07,12]

Објекти су смештени на тракастим темељима од камена. Волумен објеката је направљен у дрвеном скелету са испуном од хоризонтално постављених талпи „на унизу“. Кров је на четири воде а покривач је шиндра. Воденице су све редовничке. Највећи број објеката је урушен те је потребна њихова реконструкција на основу фотодокументације.

Воденице поточаре представљају комплекс који се у пракси састоји од 11 воденица које су евидентирани у долини реке Полошнице, на потесу од села Маковиште до села Сеча Река, где се речица улива у реку Скрапеж. Воденице су власништво више власника - редовника. То су једнопросторни објекти, саграђени у конструкцији попут вајата али су уздигнути на постамент како би се омогућио простор за постављање воденичког витла. Конструкција воденица се састоји од постамента, корпуса и крова.

Постамент је израђен од камена зиданог у сувозиду који заузима приближно једну половину основе објекта. Други део основе, како би се омогућило постављање воденичког витла је ослоњен на две дрвене облице (обично дебла од храстовине) који су укопани у тло. Камени део постамента се налази испод улазног дела воденице.

У оквиру групе се налазе једна или две воденице са правоугаоним каменим постаментом и дрвеним ступцима.

Једна воденица има са обе стране озидане камене постаменте и правоугаони простор испод воденичког витла.

Једна од воденица репрезентује објекте са лучним сводом који је озидан од тесаних каменова и налази се у делу испод воденичког механизма.

У објекту се налази простор у који могу да стану воденички механизам, мали простор за воденичара, простор за жито и самлевено брашно. Дашчани под се налази испод механизма за

¹⁷ Воденице на Таорским врелима су целина са воденицама-поточарама постављеним дуж тока Таорских врела од изворишта до улива у реку. Објекти су лоцирани на малој међусобној удаљености. Воденице су габаритом веће него воденице у реци Полошници.

млевање жита. Под изнад каменог постамента је од набијене земље или од дасака.

Корпус објекта је правоугаони и начињен је у скелету од масивне грађе који се састоји од хоризонталних делова (темељњака и венчаница) и вертикалних (ступци). Укрућење објекта се постиже са косницима који су приковани са спољашње стране објекта и који повезују доњи појас са угаоним ступцима.

Испуна овако формираних поља је од хоризонтално постављених талпи повезаних са ступцима везом „на унизу“.

Кров је на четири воде, са три главе рогова у смену, са грбинама. Покривач је дрвена шиндра или камене плоче.

Воденички механизам је у целости од дрвета док је воденички камен по правилу начињен у неком од каменолома у околини Ваљева. Вода се на воденичко витло доводи са цеви („бадњем“) од дрвета.

Воденица из средњејџока река Скрапеж и Моравица је већих димензија. Састоји се од две просторије попут дводелне куће. У једној се налази простор за воденички механизам а у другој налази просторија за дужи боравак воденичара. Објекат има једна или двоја улазна врата (у делу са воденичким механизмом) и једна унутрашња врата (ка соби). [Слика 08,09]

Објекат је темељен на зиду изграђеном од притесаног камена зиданог у малтеру. Део у коме се налазе воденичко витло је ослоњен на камени зид.

Корпус објекта је урађен у скелету од масивне грађе система полубрвнара-получатмара. Део у брвнима је урађен са брвнима повезаним везом „на ћерт“ на углу ослоњеним на греду темељњачу. По врху је постављена венчаница која повезује оба дела корпуса у једну целину. Други део корпуса је урађен у дрвеном скелету са гредама и ступцима и косницима између за укрућење. Испуна је нанесена на преплет од вертикалног прућа са хоризонталним буковим љускама уплетеним између. На овако формирану потку је нанет малтер од глине помешане са сецканом сламом. По површини овај део објекта се кречи у белој боји.

Кров је на четири воде система простице од масивне грађе. Покривач је керамички бибер цреп сложен у једноструком слогу. Грбине су покривене ћерамидом.

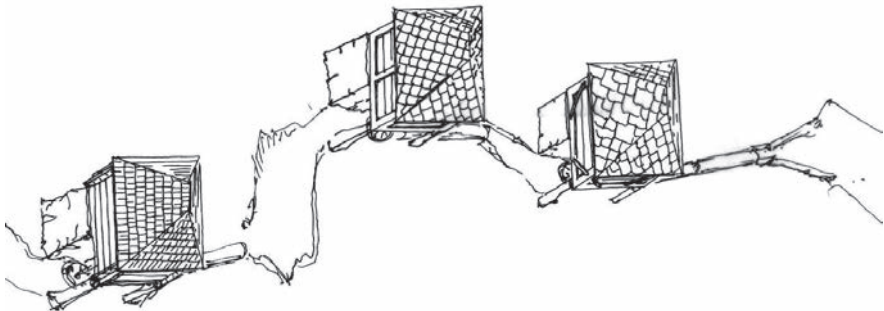

Воденица из доњеї шoкa река Ђетиња и Морава је највећи пример објекта. Састоји се од више просторија које прате потребе функционисања воденице. Како воденица има више воденичких каменова потребна је већа просторија за њихов смештај. Такође, потребна је посебна просторија за смештај несамлевоног и самлевоног жита. Посебна просторија је намењена за смештај воденичара. Испред објекта, целом његовом ширином, се налази трем. [Слика 10,11]

Објекат је у целости темељен на зиду од притесаног или тесаног камена (у делу где су смештена воденичка витла).

Корпус објекта је урађен у комбинацији дрвених брвана и дрвеног скелета. Дрвена брвна су повезана на углу везом „на ћерт“ или везом „на унизу“ у зависности од места на коме се налази тесарска веза. Брвна су масивна и међусобно повезана дрвеним чеповима. Врата има неколико и начињена су од вертикалних талпи. Бондручни део је у дрвеном скелету (греде, ступци и косници) са испуном од непечене опеке. По површини овај део објекта је малтерисан и потом кречен. Трем је урађен у дрвеним ступцима са јастуком којим прихватају оптерећење од веначанице.

Кровна конструкција је на четири воде, са слемом које има три главе рогова (због геометрије основе). Кровни покривач је керамички бибер цреп сложен у једноструком слогу.

Слика 02.

Организација воденица воденичара у власнишћу редовника (Таорска врела

Слика 03. Воденица пошочара у селу Маковиштице

Слика 04. Воденица пошочара у селу Маковиштице

Слика 05. Воденица њојочара у селу Руда Буква

Слика 06. Воденица њојочара у селу Маковиштице

Слика 07. Воденица њојочара у селу Годечево

Слика 08. Воденица у селу Годљево

Слика 09. Јаз за довод воде до воденице село Годљево

Слика 10. Воденица ђиремом на реци Скрајеж селу Косјерић

*Слика 11. Виџло воденице,
село Годљево*

*Слика 12. Воденички камен
и констїрукција млина, село
Маковишїе*

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Слика 01-12. Аутор

Литература

- Аличић, А., (1985) *Турски каймасџарски њојиси неких њодручја за њадне Срдије 15 и 16.в.*, Чачак.
- Дероко, А., (1964) *Фолклорна архѡијекѡура у Јуѡславији*, Београд.
- Дероко, А., (1968) *Народно неимарство 1 и 2*, Београд,;
- Етнографски музеј (2009) *Све, све, али занат* (каталог изложбе) Београд.
- Кадић, М., (1967) *Старинска сеоска кућа у Босни и Херцеговини*, Сарајево.
- Каниц,Ф., (1985) *Срдија – земља и сѡановнишѡво*, Београд.
- Карановић, М., (1927) О типовима кућа у Босни, *Гласник земљској музеја БиХ*, Сарајево, брѡј 39, стр. 207-217.
- Којић, Б.,(1941) *Архијекѡура срѡској села - Шумадија и Поморавље*, Београд,;
- Којић, Б., (1949) *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд,;
- Крешевљаковић, Х., (1957) *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеговини*, Научно друштво НР БиХ, Сарајево.
- Крстановић, Б., (2000) Динарска дводелна кућа у области источне Срдије - прилог за типологију народног градитељства Срдије, *Гласник Еѡнографској инсѡијуѡија САНУ*, бр. 49, стр. 207-216;
- Крунић, Ј. (1983) Динарска дводелна кућа - њен значај и развој, *Ужички зборник 12*, 354;
- Кузовић, Д., (1996) Folk architecture in Kosjerić, International conference “Architecture and urbanism at the turn of the III millenium“, Faculty of Architecture University of Belgrade, Belgrade, Yugoslavia, Volume 1, pages 589-595.
- Кузовић, Д., (1996/1997) Народно градитељство на простору општине Косјерић, *Ужички зборник*, брѡј 25/26, стр. 365-380 +14 таблѡи, Народни музеј Ужице,;
- Кузовић, Д., (2012) “Constructive solutions of cabins on southern slopes of Povlen mountain”, International conference „Science and higher education in function of sustainable development – SED 2012“, Ужице.
- Кузовић, Д., (2012) „Амбари на јужним падинама планине Повлен“, у: *Гласник Исѡоријској архива у Ваљево*, Ваљево, бр. 46,; стр.108-117, ISSN 0350-9143, УДК 725.36.

- Кузовић, Д., (2012) „Конструктивна решења корпуса руралних објеката на јужним падинама планине Повлен“, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, vol. 76: стр.193-213.
- Кузовић, Д., (2013) „Кошеви за кукуруз на јужним падинама планине Повлен“, у: *Гласник Историјског архива у Ваљевоу*, Ваљево, бр. 47, стр. 83-99.
- Кузовић, Д., (2013) „Магазе и качаре на простору јужних падина планине Повлен“, у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, vol. 77: стр.121-149.
- Кузовић, Д., (2013) „Приходи од културне баштине“, у: *Гласник Друштва конзервативора Србије*, Београд, бр.37: стр.43-46.
- Кузовић, Д., (2013) „Сеоска кућа на јужним падинама планине Повлен“, свеска број 2, број 143, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, Нови Сад;
- Кузовић, Д., (2014) „Конструисање архитектонског простора у традиционалној и савременој култури на Балкану - Микроклимат и простор“ (коаутор), *Традиционална етнотипска култура 9: Просјор*, Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш.
- Кузовић, Д., (2014) „Карактеристичне етапе развоја сеоске окупације у селима на јужним падинама планине Повлен“, у: *Изградња*, vol. 68, No. 11-12: стр.495-500.
- Кузовић, Д., (2015) „Архитектонско наслеђе и тржиште“, у: *Култура Полиса*, Институт за европске студије, Београд, vol. 26: стр.119-129, ISSN 1820-4589.
- Кузовић, Д., (2015) „Приход од архитектонске баштине - основе, карактеристике, потенцијали“, у: *Култура*, Завод за проучавање културног развоја Србије, Београд, бр. 146, стр.238-249.
- Кузовић, Д., Крсмановић, Ж., (2013) „Архитектура сеоске куће у Ваљевској Колубари и Подгорини“ у: *Гласник Етнографског музеја у Београду*, Београд, vol. 77: стр.85-121.
- Кузовић, Д., Стојнић, Н., (2013) „Естетика алата осаћанских неимара“, *Традиционална етнотипска култура 8: Алај*, Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш.
- Кузовић, Д., Стојнић, Н., (2015) „Архитектура воденица поточара у централном делу Западне Србије и Истоне Босне“, у: *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, бр. 150, стр.773-801.
- Кузовић, Д., Стојнић, Н., (2015) „Летњи станови сточара на планини Повлен“, у: *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, No. 150, стр.129-156.

- Обрадовић, С., (1858) *Описаније окупације уживичкој*, Београд.
- Павловић, Љ., (1925) *Уживичка Црна Гора*, Београд.; Павловић, Љ., (1930) *Соколска нахија*, Београд.
- Пантелић, Д., (1936) *Војно-географски описи Србије пре Кочину крајину од 1783. и 1784. год*, Београд.
- Пешић, Б. (1988) Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник ДКС* 12, 112-113.
- Пешић, Б. (1991) О пропорцијама динарске куће. *Гласник ДКС* 15, 109-112;
- Солдо, Ш., (1932) *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*, Београд.
- Финдрик, Р., (1995) *Народно неимарство*, Сирогојно,;
- Финдрик, Р., (1998) *Динарска брвнара*, Сирогојно;
- Финдрик, Р., (1999) *Вајали, знамења младости*, Сирогојно.
- Цвијић, Ј., (1931) *Балканско полуострво*, Београд.